

XURŞİDBANU NATƏVANIN ŞAIR ƏMİSİ VƏ BIBİLƏRİ

İslam QƏRİBLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndəsi, Qarabağ ədəbi mühitinin yetişdirməsi olan Xurşidbanu Natəvanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında nəsil səcərəsi və aldığı tərbiyənin mühüm rolu olduğu kimi, şair kimi yetişməsində qan qohumlarının, gen yaddaşının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Biz bu yazıda onun şairliyi də olan dost-doğma əmisi və bibiləri haqqında məlumat verəcəyik.

Əbülfət xan Tuti - İbrahimxəlil xanın oğlu, Xurşidbanu Natəvanın əmisidir. 1766-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, saray mühitində böyümüş, dövrünün tanınmış müəllim və alimlərindən dərslər almışdır. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşada öldürüldükdən sonra İbrahimxəlil xan tərəfindən İranla münasibətləri yaxşılaşdırmaq niyyəti ilə Tehrana, Fətəli şahın sarayına göndərilmişdir. F.Köçərli qeyd edir ki, Qacarlar dövləti ilə Qarabağ xanlığı arasında ixtilaf düşmənçilik həddinə çatmasın deyə, "İbrahim xan öz kəriməsi Ağabəyim ağanı, onunla belə oğlu Əbülfət xanı da - ki, o vaxtı ağa idi, - şahın hüzuruna yolladı. Şah Ağabəyim ağanın kamalını və hüsnü-camalını görüb onu cəmi əhli-hərəm üçün böyük və banu-yi-hərəm təyin etdi..."

Fətəli şah Əbülfət ağaya da xanlıq verib özünə peyrovı elədi və həm "Əmirül-üməra" ləqəbilə müləqqəb qılıb və məclisi-xassına daxil və sahibi-izzət və hörmət elədi. Əbülfət xan şahın hüzurunda, İran süəra və üdəbəsi dairəsində daha da artıq kəsb-i-kəmal edib, fənni-seirdə mahir oldu" (Firdun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cild. Birinci cild (Transliterasiya və tərtib edən, müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəllifi Ruqiyə Qənbərqızı; Redaktoru Əziz Mirəhmədov). Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1978, s. 217). İranda yaşayarkən Fətəli şahın oğlu və vəliəhdi, İran ordusunun baş komandanı Abbas Mirzə ilə dostluq münasibəti qurub orduda xidmət edən "Əbülfət xanın xatirini şahzadə Abbas Mirzə naibüs-səltənə dəxi çox əziz tutarmış və özü ilə çox səfərlərə onu da apararmış" (F.Köçərli. Göstərilən əsəri, s. 217). Əsərlərini fars və Azərbaycan dillərində yazmışdır. Şeirlərində şirinlik, xoş nitqlik olduğuna görə ona "Tuti" təxəllüsü verilmişdir (Bəylər Məmmədov. Natəvanın şair qohumları. Bakı: "Yazıçı", 1989, s.8). Fars dilində yazdığı əsərlərindən bir neçə nümunə və Azərbaycan dilində yazdığı beş beytlik "Ayrıldım" rədifli qəzəli molumdur. F.Köçərli məlum kitabına onun "Ayrıldım" rədifli qəzəli ilə yanaşı, farsca yazdığı yeddi beytlik bir qəzəlinin də mətnini daxil etmişdir. Həmin əsərlərin mətnini burda da veririk.

*Ol gün kim, həsrət ilə o büti-zibadan ayrıldım,
Qalib bir surəti-bihiss kimi mənadan ayrıldım.*

*Çəkib əl xəlqdən Məcnun sifət səhraya üz qoydum,
Kəsilmiş səbrü təbim vəsli-Leyladan ayrıldım.*

*Mənə şümşadi-sərv, bağban, ərz etməgil hərgiz,
Yoxumdur meyli-gülşən, qəmət-i-tubadan ayrıldım.*

*Nolur şamü səhər ney tək sızıldar sineyi-zarım,
Mərizi-bəstəri-hicrin ilə dəmi-İsadan ayrıldım.*

*Fəraqın şiddətindən lal olur bu Tuti təbim,
Məzaqım təlxdir kim, ləli-şəkkərxandan ayrıldım.*

(F.Köçərli.
Göstərilən əsəri, s. 218)

* * *

*Şəbi be xab ke, əksə-cəmale-ruyi-to didəm,
Ze kaenat təalloq be hər ke bud boridəm.*

*Qəsam beruye-to kərdəm ke coz to yar nəcuyəm,
Behuriyane-behiştə əgər dahənd nəvidəm.*

*Hənuz əz meye-vəslət pialei nəkəşide,
Ze dəste saqiye-hecran çe zəhrə ke çeşidəm.*

*Omide-zendegiyəm bud abe-tiğə-to xordəm,
Həvaye-vəslə-toəm bud ferqəte-to qozidəm.*

*Rəqib əz mənəş azordeəst mən ze rəqibəş,
Dəriğ ku bəmoradəş pesido mən nəresidəm.*

*Be corme-anke mara del beqeyre-dust nəbəstəm,
Koşənd biqonəhira nədidəm, nəşenidəm.*

*Bəsi ze vəsfə-ləbat qofteənd leyk kəsira,
Dər in romuz ço Tuti hərifə-hərf nədidəm.*

(Yenə orada, s. 218)

Tərcüməsi:

Tərcümə Ruqiyə Qənbərqızınınadır.

*Sənin camalının əksini yuxuda gördüyüm gecədən
Dünyada hər kimə ki, bağlı idim, ondan əlaqəni kəsdim.*

*Sənin üzünə and içdim ki, əgər behişt hürilərini soradı -
Vərsələr də sənədən başqa yar axtarmayım.*

*Hələ sənin vüsəl şərabından piyalə başıma çəkməmiş
Hicran saqisinin əlindən nə zəhərlər daddım.*

*Yaşamaq ümidində idim, sənin qılıncının suyunu içdim,
Vüsəlin arzusunda idim, amma ayrılığını seçdim.*

*Rəqib onu mənədən incitmişdir, mən də onu rəqibdən,
Əfsus ki, o, muradına çatdı, mən isə çatmadım.*

*Bir dostdan başqasına ürək bağlamadığım təqsir ilə,
Bir günahsız öldürsünlər heç yerdə görmədim və eşitmədim.*

*Sənin dodağını çox vəsf eləmişlər, amma bir kəsi
Bu rəmzlərdə Tuti kimi söz hərfi görmədim.*

(Yenə orada, s. 557)

Məhəmməd ağa Müctəhidzadə də təzkirəsində Əbülfət xan Tuti haqqında qısa məlumat vermiş, onun müəyyən müddət İranda yaşadığını, Abbas Mirzə ilə yaxın münasibətdə olduğunu və hicri tarixi ilə 1255-ci ildə vəfat etdiyini qeyd etmiş (miladi tarixi ilə 1839-cu il - İ.Q.), Azərbaycan dilində yazdığı "Ayrıldım" rədifli qəzəli ilə yanaşı, fars dilində yazdığı "Şəbi be xab ke əksə-cəmale-ruye-to didəm" misrası ilə başlayan səkkiz beytlik qəzəlini və fars qələmə aldığı üç fərdini (fərd bir beyt deməkdir) təzkirəsinə daxil etmişdir. (Məhəmməd ağa Müctəhidzadə. Riyazül-əşiqin. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996, s. 10-11 (Əsəri əski əlifbadan transliterasiya edən, çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi filologiya elmləri namizədi Əkrəm Bağırov, redaktoru Vasif Quliyev, elmi redaktoru professor Cahangir Qəhrəmanovdur).

1833-cü ildə Abbas Mirzənin qəfil ölümündən sonra Əbülfət xan istefaya çıxaraq hərbi qulluqdan uzaqlaşmış, ömrünün son illərini ədəbiyyata, şeirə həsr etmişdir. 1839-cu ildə vəfat etmiş, qəbri Qum şəhərindədir. Məhəmmədəli Tərbiyət "Danışmən-dani-Azərbaycan" təzkirəsində onun haqqında yazır: "Əbülfət xan Qarabağ valisi İbrahim xan Cavanşirin oğludur. O, səliqəli, pak qəlbi və Qarabağın nəcib, zadəgan sülaləsindəndir. Əbülfət xan Naübüssəltənənin (Fətəli şahın oğlu Abbas Mirzə - İ.Q.) yaxın adamarından və nədimlərindən idi. O, hicri-qəməri 1255-ci ildə (M: 1839) vəfat etmişdir. Aşağıdakı beylər onundur:

*Dıldarı görüb könlümü vermək taqsırı məndədir,
Yadlar sözü ilə könül pozmaq taqsırı kimdədir?*

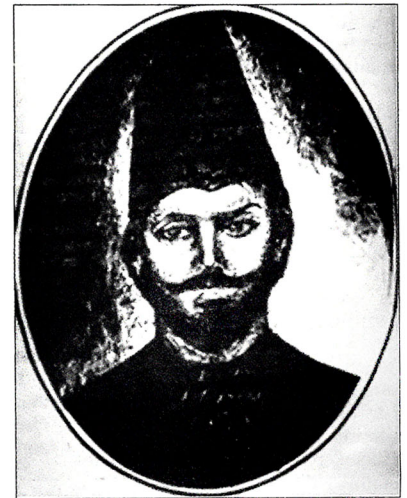
*Qəribə bir həvədir, görürəm xəyalımda vüsəl,
Bu təkə bir xəyaldır, haqiqətdə isə o, mahal.*

"Nigaristani-Dara" əsərində deyilir: "Tuti həm nəzmdə, həm də nəsrə misli-bərabəri olmayan şair idi. O, bəzən yaxın dostlarına incə məzmunlu məktublər yazardı". (Məhəmmədəli Tərbiyət. Danışmən-dani-Azərbaycan. Bakı: "Azərənşir", 1987, s. 338 (Elmi redaktor: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Məmməd Cəfər Cəfərov. Tərcümə edənlər: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli. Şeirlərin sətri

və bədii tərcüməsi İsmayıl Şəmsindir. Şeirlərin tərcüməsinə şair Söhrab Tahir rəy vermişdir).

Ağabəyim ağa Ağabacı - İbrahimxəlil xanın qızı, X.Natəvanın bibisidir. 1782-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşada öldürülməsindən sonra qardaşı Əbülfət xanla Fətəli şahın sarayına göndərilmişdir. M.Müctəhidzadə yazır: "Bu banu-yi-möhtərəmə və xatuni-müəzzəmə darülmətoə varid olan kimi cəmi ağlının payəsi artıq olmaqlığa görə əhli-hərəm üçün böyük olub və banu-yi-hərəmlik ləqəbilə müləqqəb oldu". (M.Müctəhidzadə. Göstərilən əsəri, s. 12). Mənbələrin yazdığına görə, şah Ağabəyim gözəlliyinə, zəkasına heyran olaraq onu şahbanu (baş xanım) təyin etmişdir. Əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Azərbaycan dilində yazdığı:

*Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,
Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi,
- beyti:*

**Əziznəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan Qarabağ.
Alam cannət dönsə
Yaddan çıxmaq Qarabağ.**

- bayatısı, fars dilində yazdığı fəxriyyəsi və bir neçə beyti günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Yazıçı, professor Əziz Cəfərzadənin tərtib etdiyi, xalq şairi Nigar Rəfibəylinin ön söz yazdığı "Azərbaycanın aşiq və şair qadınları" (Azərbaycan aşiq və şair qadınları. Bakı: "Gənclik", 1974, s.20-21 (Toplayıb tərtib edən Əziz Cəfərzadə. Xüsusi redaktoru Nigar Rəfibəyli) və filologiya elmləri namizədi Bəylər Məmmədovun "Natəvanın şair qohumları" (Bəylər Məmmədov. Natəvanın şair qohumları. Bakı: "Yazıçı", 1989, s. 12-18) kitablarında Ağabəyim haqqında məlumat və əldə edilən bilən əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

M.Tərbiyət onun haqqında yazır: "Ağabəyim "Tuti" təxəllüsü ilə məşhur olan Əbülfət xanın bacısı, İbrahim xan Cavanşirin qızıdır. Fətəli şah taxta çıxandan sonra Ağabəyimlə evlənmiş, onu özünə baş hərəm etmişdir. Hicri-qəməri 1226-cı ildə (M: 1811) İngiltərə kralı və kraliçası tərəfindən Sır Kor Uzli İrana fəvqəladə səfir təyin edilmiş və o öz arvadı ilə birlikdə bir çox töhfələrlə İrana gəlmişdir. Sır Kor Uzli Fətəli şahın qəbuluna gəldikdə səfirlik məktubunu briyant düyməli bir qutuda şahı və almasla toxunmuş bir kisəni şahın baş hərəmi olan Ağabəyimə təqdim etmişdir. Bu hadisə haqqında tarix kitablarında geniş məlumat vardır. Ağabəyim hicri-qəməri XIII (M: XIX) əsrin şeir ustadlarından olmuş və hicri-qəməri 1248-ci ildə (M: 1832) Qum şəhərində vəfat etmişdir. Aşağıdakı iki beyt onundur:

*Vüsəlinə çatanların başqa zövqü, səfəsi var,
Çünki gözəl yar kuyunun saf suyu, xoş havası var.*

*Səfər vaxtı zəng elədim ürəyimin dəvəsinə,
Bu, qaydadır hər dəvənin öz zəngi, öz nəvəsi var".*

(Məhəmmədəli Tərbiyət.
Göstərilən əsəri, s. 20-21).

Ağabəyim ağanın farsca yazdığı bir fəxriyyəsinə Bəylər Məmmədov dilimizə çevirərək "İndiyəncə bu fəxriyyəni Gövhər ağaya istinad edirdilər.

(Davamı 16-cı səhifədə)

XURŞİDBANU NATƏVANIN ŞAIR ƏMİSİ VƏ BİBİLƏRİ

(Əvvəli 13-cü səhifədə)

Əslində, bu şeir Ağabəyim ağanıdır” qeydi ilə “Natəvanın şair qohumları” kitabına daxil etmişdir. Həmin fəxriyyənin mətnini B.Məmmədovun məlum kitabından götürərək buraya daxil edirik:

*Əgər küləyə versəm zülfi-ənbərəşanı,
Salar toruna bir-bir səhra ahularını.*

*İstəsəm seyrə çıxam günün bu xoş çağında,
Bütün aşıqlərimin göyə çıxar fəğanı.*

*Bu nərgiz gözlərimə sürmə çəkməli olsam,
Batıram toxuna tamam cümlə-cahanı.*

*Kifayətdir bu işvəm min ölüyə can verə,
Ecazımla salaram heyrətə Məsihani.*

*Əgər düşsə güzərim bir zaman kəlisəyə,
İmanə gətirərəm o kafər qızlarını.*

*Yerişdə kəklüyəm mən, uçuşda da şahbazam,
Bir qırpımda ovlaram padişahi-ünqanı.*

(Natəvanın şair qohumları. Bakı: “Yazıçı”, 1989, s. 17-18)

Gövhər ağa - X.Natəvanın bibisi, İbrahimxəlil xanın gürcü knyazlarından Abaşidzenin qızı Söfiyadan olan qızıdır. 1896-cı ildə Şuşada anadan olmuş, xüsusi müəllim və alimlərdən dərs almışdır. Xalası, Şeki nüçəbələrindən birinin arvadı olan Dariyanın təklifi ilə şəkili general-leytenant Cəfərqulu xana ərə getmiş, övladları olmamışdır. Ərinin ölümündən sonra “Şuşada çox az tanınan vəkil Xankişi bəylə ailə qurmağa razılıq vermiş və bu izdivac qarabağlıların ürəyincə olmadığından tənqidlə qarşılanmışdır”.(Beylər Məmmədov. Göstərilən kitabı, s. 21).

“Azərbaycan aşiq və şair qadınları”(Azərbaycanın aşiq və şair qadınları. Bakı: “Gənclik”, 1974, s. 55) və “Natəvanın şair qohumları” (Natəvanın şair qohumları. Bakı: “Yazıçı”, 1989, s. 19-22) kitablarında haqqında qısa məlumat və əsərlərdən nümunələr verilmişdir.

Gövhər ağa səxavətli, xeyirxah və insanpərvər qadın kimi tanınmış, 1883-cü ildə Şuşa meydanındakı köhnə məscidin yerində XIX əsr Azərbaycan memarlıq sənətinin incilərindən olan məscid tikdirmişdir ki, bu məscid sonralar “Gövhər ağa” məscidi adı ilə tanınmışdır. 1888-ci ildə Şuşada vəfat etmiş, Ağdamdakı “İmarət” adlanan qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur. Mənbələrdə qəzəl və fəxriyyələrinin olduğu bildirilsə də, Azərbaycan dilində yazdığı bir beyt və fars dilində yazdığı bir fərd əldə oluna bilmişdir. Həmin beyt və fərd belədir:

*Arizin görmək əgər müşkül olur dünyada,
Bir gədayəm ki, onu seyr edərəm rəyada.*

(Natəvanın şair qohumları. Bakı: “Yazıçı”, 1989, s. 22)

*Şoma dər xanemane xod bemanid,
Ke mabexaneman budim o rəftəm .*

(Azərbaycanın aşiq və şair qadınları. Bakı: “Yazıçı”, 1974 s.55)

Tərcüməsi:

*Qalın evinizdə sağü salamət
Ki, biz evsiz-əşikszidik də getdik.*

M.Tərbiyət də məlum əsərində Gövhər ağadan bəhs etmiş, haqqında aşağıdakıları qeyd etmişdir: “Gövhər xanım Azərbayca-

nın ədəbiyyatçı qadınlarından. Aşağıdakı şeir onundur:

*Ənbər saçan saçları pərişan etsəm yellərdən,
Ahuları çəkərəm mən saçımla çöllərdən.*

*Kilsəyə getmək bir gün nəsimim olsa qəfildən,
Rahibə qızları mən çıxararam dinlərdən.*

*Baxışım ilə iki yüz ölü dirilər gözümdən,
İsaya xəbər verin mənim belə möcüzəmdən.*

(M.Tərbiyət. Danışməndani-Azərbaycan. Bakı: Azər nəşr, 1987, s. 186. İrəlində qeyd etdiyimiz kimi B.Məmmədov bu şeirin müəllifinin Ağabəyim ağa olduğunu bildirir və biz onunla razılaşıırıq - İ.Q.).

Qeydlərimizi ümumiləşdirsək belə bir qənaətə gələ bilərik ki, yüksək insani xüsusiyyətlər, xeyirhəklilik Xurşidbanu Natəvana qan yaddaşından gəldiyi kimi, şairlik də, demək olar ki, ona irsən keçmişdir. O, qan, gen yaqddaşından gələn bu nadir keyfiyyətləri fitri istedadı sayəsində inkişaf etdirərək ölməz əsərlər müəllifi kimi tanınmış, şairlik istedadı irsən ona keçdiyi kimi, onun özündən də övladlarına - oğlanları Mehdiqulu xan Vəfa, Mir Həsən Mir və qızı Xanbikəyə keçmişdir.